

1

Moeizame politieke consensus

Onder de genoemde 'christen-democratische' partijen bestond al direct na de oorlog behoefte aan internationaal contact. Met name de algemeen gevoelde communistische dreiging bracht de geestverwante partijen tot onderling overleg. Als organisatorisch voorbeeld diende daarbij paradoxalerwijs de Socialistische Internationale (SI), waarvan de eerste editie al in 1864 was opgericht. De eigen christen-democratische 'internationale' zou nooit dezelfde allure krijgen. Onder meer een gebrek aan programmatische overeenstemming stond een grotere organisatorische cohesie in de weg.

Internationale contacten: de NEI

De eerste naoorlogse contacten tussen de christen-democratische partijen waren een hervatting van de oude internationale banden tussen de vooroorlogse katholieke partijen. Onder impulsen van de al snel na de oprichting van zijn eigen PPI internationaal opererende Sturzo was namelijk al in 1924 het Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne (SIPDIC) opgericht, dat met enige regelmaat internationale bijeenkomsten organiseerde. Tot een gecoördineerd politiek optreden kwam het, mede omdat de Italiaanse en Duitse deelnemers na de vestiging van de fascistische en nazistische dictaturen in ballingschap werden gedwongen en de Franse lidpartij in eigen land niet meer dan een marginale politieke betekenis kreeg, echter niet.¹

Na de Tweede Wereldoorlog werden de contacten gereanimeerd door de Zwitserse Konservative Volkspartei (SKVP), die gedurende de oorlogsjaren vanwege de neutrale status van haar land was blijven functioneren. Op een bijeenkomst van 27 februari tot 2 maart 1947 in Luzern werd de oprichting voorbereid van een los samenwerkingsverband van christen-democratische politici, de Nouvelles Equipes Internationales (NEI) geheten. De onderlinge verschillen manifesteerden zich hier direct, waardoor het niet kwam tot een partijenbond. Geen van de aanwezigen wenste de eigen partij te binden aan een overkoepelende organisatie, waarvan de politieke signatuur wel eens kon afwijken van de eigen opvattingen. De NEI bestonden dan ook niet uit partijen, maar uit nationale equipes. Gezien de progressieve voorkeuren van KVP, CVP en MRP voelde gastheer en partijvoorzitter Joseph Escher zich hier geroepen plenair verantwoor-

ding af te leggen over het predikaat ‘konservativ’ in de naam van zijn partij. Hij wees op de ideologische uitgangspunten van zijn partij: het christelijke natuurrecht en de neothomistische staats- en maatschappijleer. Hij refereerde ook aan het streven om de aloude bevoegdheden van de afzonderlijke kantons te behouden tegenover centraliserende tendensen. Voorts stelde Escher dat de christen-democratische visie eigenlijk toch ook een behoudende filosofie was in de meest letterlijke betekenis. Hieruit was de historische rol van zijn partij af te leiden: ‘das soziologisch Wesentliche in der neuen Zeit in neuen Formen zu bewahren’. Dat nam niet weg dat zijn partij een omvangrijk en roerig contingent christelijk-socialen kende. Ook het programma was ten aanzien van de economische en maatschappijopvattingen evenzo christelijk-sociaal. Kortom: naar de mening van Escher was zijn partij geenszins reactionair, maar verstond zij veel-
eer de tekenen des tijds. KVP-ondervoorzitter E.M.J.A. Sassen benadrukte dat zijn partij geen confessionele partij beoogde te zijn en open wilde staan voor niet-katholieken. Met name de Fransen herkenden zich in deze opvatting. De afgevaardigden van de MRP, die uitdrukkelijk de bijeenkomst bijwoonden als ‘observateur’, maakten bij monde van Robert Wirth direct duidelijk niet naar Luzern te zijn afgereisd om een ‘Zwarte Internationale’ op te richten. Elke referentie aan Kerk of confessie wierpen de Fransen verre van zich, zoals ook de Belgische partijen hun niet-confessionele karakter wensten te benadrukken. In de naam van de op te richten organisatie mocht dan ook bij voorkeur geen verwijzing naar het christelijk geloof opgenomen worden. Liever wilde de MRP-delegatie met buitenlandse geestverwanten spreken over ideologische kwesties, immers: ‘Il est évident que tout mouvement doit avoir une doctrine’. Hiertoe zou het volstaan om contacten op te zetten tussen politieke persoonlijkheden, en niet tussen door hun partijen gemandateerde afgevaardigden.²

Van 31 mei tot 2 juni 1947 vond in het Belgische Chaufontaine het oprichtingscongres plaats. Behalve de eerder genoemde West-Europese partijen en de Zwitserse partij waren hierbij ook de zich als christen-democratisch afficherende Oostenrijkse Volkspartei (ÖVP) en de vanwege de machtsgrepen van communistische regimes in ballingschap verblijvende Oost-Europese christen-democraten betrokken. De KVP was de enige met de NEI verbonden partij die zich katholiek noemde. De zusterpartijen, ofschoon geworteld in het sociaal-katholieke gedachtegoed, wensten een dergelijke referentie niet in de partijnaam op te nemen. Desondanks vormde de KVP volgens Bornewasser ‘een volwaardig lid’ van de christen-democratische partijenfamilie. De Duitse partijen CDU en CSU zouden zich pas op het tweede congres, dat in januari 1948 in Luxemburg werd gehouden, bij de zusterpartijen voegen: hun aanwezigheid als afgevaardigden van de voormalige vijand werd pas toen acceptabel geacht. Tot 1965 zouden de NEI nog eens veertien congressen organiseren. Het waren gelegenheden waarbij christen-democratische politici uit West-Europa min of meer ongedwongen met elkaar in contact konden treden, zonder dat het tot zwaarwichtige politieke besluitvorming kwam.³

Het waren ook lang niet altijd de politieke leiders, die zich op het NEI-toneel begaven. Eerder betrof het de euro-enthousiaste buitenspecialisten, die van de vooral op de binnenlandse politiek georiënteerde voormannen alle ruimte kregen

om zich hier te profileren. Bosmans spreekt in dit verband dan ook over de NEI als een ‘Debattierklub für Idealisten’, al menen andere historici dat de NEI daarmee tekort gedaan worden. De transnationale contacten in de NEI hebben er, zo meent Kaiser, toe bijgedragen, dat de Duitse Bondsrepubliek al kort na de Tweede Wereldoorlog in de West-Europese statengemeenschap opgenomen werd.⁴

Alle goede bedoelingen om tot internationale samenwerking tussen deze gelijkgezinde partijen te komen ten spijt kon niet verhuld worden dat er sprake was van grote onderlinge verschillen. Deze werden veroorzaakt door de variërende ontstaansgeschiedenis en verschillen in nationale politieke constellatie.⁵ Zo bestond de Duitse CDU niet alleen uit de achterban van het oude Zentrum en de vooroorlogse protestants-christelijke Christlich-Soziale Volksdienst, maar waren ook grote groepen conservatieven en liberalen in de nieuwe partij opgegaan. Het had als gevolg dat de CDU de gehele rechterflank van het politieke spectrum in Duitsland zou gaan bestrijken. De liberale FDP bleef dientengevolge steeds een relatief bescheiden omvang behouden – al zou zij regelmatig bij de regeringsvorming doorslaggevend zijn. Hierdoor ontstond er een sterke links-rechts-polarisatie in de Duitse politiek, die daarmee afweek van de situatie in andere West-Europese landen, waar de kabinetten waren samengesteld uit steeds wisselende coalities. De meeste CDU-politici hadden er dan ook weinig moeite mee om zichzelf ‘konservativ’ te noemen. Ook daarmee onderscheidden de Duitse christen-democraten zich van hun geestverwanten. Met name de Nederlandse KVP, de Belgische CVP en de Franse MRP weigerden zich in de conservatieve hoek te laten drukken.

Het moge duidelijk zijn dat het onder deze omstandigheden niet eenvoudig was om tot een gemeenschappelijke doctrine te komen. Als voorzitter van de NEI-commissie ‘Politieke doctrine’ liep de Belgische christen-democraat Robert Houben in 1953 vast op de grote onderlinge verschillen. Tijdens het achtste congres van de NEI, dat gehouden werd op 10 en 11 september 1954, werd zijn rapport ‘Les éléments communs d’une doctrine politique chrétienne en matière économique et sociale’ besproken. Het resulteerde niet in een uitgewerkte politieke doctrine en bleef een dode letter.⁶

Het ontbreken van een duidelijk omschreven ideologie betekende niet dat er geen gemeenschappelijke christen-democratische beginselen waren. De partijen vonden elkaar doorgaans op een drietal gemeenschappelijke theoretisch-politieke noties: een sterk anticommunisme, de federale opvattingen ten aanzien van Europa en de christelijk-sociale ideeën over de maatschappelijke en economische ordening.

Allereerst was daar het virulente anticommunisme dat alle partijen gemeen hadden. Van oudsher vormde het antireligieuze marxisme de ideologische erfvijand van het christendom. De dreiging vanuit Moskou vanaf 1947 westwaarts, doorgaans gekarakteriseerd met het begrip Koude Oorlog, bracht de christen-democraten al snel – ondanks aanvankelijke pretenties een middenweg tussen socialisme en kapitalisme in een onafhankelijk blok te kunnen realiseren – tot het verlenen van steun aan de Verenigde Staten, de vrije markteconomie en het westerse veiligheidsstelsel waarvan de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) de organisatorische uitdrukking was. Het werd tevens duidelijk,

dat het van groot belang was dat Duitsland de zijde zou kiezen van de westerse bondgenootschappen. Het waren met name de Franse MRP-politici, die vanaf 1947 in geheime besprekingen in Genève met de West-Duitse geestverwanten onder leiding van Adenauer het klimaat creëerden voor een op het westen gerichte politiek van het democratische Duitsland. Met haar politiek van ‘West-binding’ zou de CDU onder Adenauer zich meer dan welke zusterpartij ook (uitgezonderd de CSU) als een onverzoenlijk pleitbezorger van de harde lijn ten opzichte van het Oostblok manifesteren.⁷

‘Europa’ als bindende factor

Een tweede gemeenschappelijk element vormde de steun aan de Europese integratie, al menen steeds meer auteurs dat dit pas vanaf 1948 tot het politieke repertoire van een aantal – niet eens allemaal: de ÖVP en de SKVP streefden naar een neutrale positie voor hun landen – christen-democratische partijen is gaan behoren.⁸ In februari van dat jaar sloten de NEI zich aan bij de Europese Beweging, in mei ondersteunden zij het Congres van Europa in Den Haag en in september congresseerden zij zelf over ‘Europa’. Al snel zagen de christen-democratische partijen in een nauwere samenwerking tussen de West-Europese democratieën een potentieel afweermechanisme tegen de communistische dreiging. Referenties aan een gemeenschappelijke Europese beschaving, gebaseerd op de christelijke cultuur en normen en waarden, en een traditionele scepsis ten aanzien van de natiestaat als natuurlijke politieke structuur vormden hierbij belangrijke aanvullende argumenten. De christen-democraten onderscheidden zich op dit punt sterk van de sociaal-democraten en de conservatieven. Het internationale socialisme werd in deze jaren sterk gedomineerd door de Britse Labour Party, die weinig voelde voor het Europese project. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) bepleitte een neutralistische buitenlandse politiek, die geen ruimte liet voor een exclusieve West-Europese binding. De conservatieven wierpen zich traditiegetrouw vooral op als beschermers van de nationale soevereine staat.

Nadat de rol van idealistische pioniers als Richard Coudenhove-Kalergi en Hendrik Brugmans eenmaal uitgespeeld was en er op regeringsniveau gewerkt ging worden aan het integratieproces, manifesteerden de christen-democratische politici zich als de voornaamste pleitbezorgers van de Europese gedachte. In het kielzog van hun voormannen Schuman, Adenauer en De Gasperi presenteerden met name MRP, CDU en DC zich als Europa-partijen. Er is al gewezen op het verband tussen de christen-democratische dominantie in de West-Europese regeringen en de opkomst van supranationale projecten in de beginjaren vijftig, zoals er ook een relatie verondersteld wordt tussen het verflauwen van het Euro-enthousiasme en de eerste electorale tegenslagen voor de christen-democraten in Frankrijk en Italië enkele jaren later. De oprichting van diverse Europese instellingen in de jaren vijftig zou aanleiding geven tot het aanhalen van de transnationale contacten tussen de nationale christen-democratische partijen.⁹

De eerste organisatorische manifestatie van het Europese samenwerkingsstreven vormde de Raad van Europa. Het op 5 mei 1949 door tien West-Europese landen ondertekende Verdrag van Westminster voorzag in de oprichting van een politieke structuur, waarvan de Raadgevende Vergadering en het Comité van Ministers de centrale gremia waren. In augustus 1949 kwamen afgevaardigden uit de nationale parlementen van de deelnemende landen in Straatsburg bijeen voor de eerste zitting van de Raadgevende Vergadering. Al snel groepeerden de leden zich langs lijnen van politieke geestverwantschap, zodat zich socialistische, liberale en christen-democratische groepen vormden. Voor het eerst maakten vertegenwoordigers van KVP, ARP en CHU deel uit van dezelfde transnationale partijengroep, samen met buitenlandse geestverwanten.¹⁰

De politieke bevoegdheden van de Raad van Europa bleven gering – het werd vooral een Europees discussieforum. Meer betekenis kreeg de eerste supranationale organisatie, die een jaar later het licht zag. In mei 1950 presenteerde de uit de MRP afkomstige Franse minister van Buitenlandse Zaken Schuman een plan om de productie van kolen en staal (eeuwenlang wezenlijke grondstoffen voor de oorlogsindustrie) van Duitsland en Frankrijk te laten coördineren door een supranationale instelling. De achterliggende gedachte was om door middel van een dergelijke gemeenschappelijke constructie vrede en welvaart in Europa te bevorderen. Andere West-Europese landen konden zich hierbij aansluiten. Het leidde tot de ondertekening in april 1951 van de Verdragen van Parijs die de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) tot gevolg hadden. Behalve de grootaandeelhouders West-Duitsland en Frankrijk sloten Italië en de drie Beneluxlanden zich aan. Het Verenigd Koninkrijk bleef buiten de gemeenschap. De EGKS bestond uit vier organen: de supranationale Hoge Autoriteit, het Hof van Justitie, een Raad van Ministers en een Gemeenschappelijke Vergadering.¹¹ Dit laatste gremium zou later betiteld worden als de voorloper van het Europees Parlement.

De Gemeenschappelijke Vergadering kwam op 10 september 1952 voor het eerst in het ‘Maison d’Europe’ in Straatsburg bijeen. Meer nog dan in de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa organiseerden de door en vanuit de nationale volksvertegenwoordigingen afgevaardigde parlementsleden zich hier niet langs nationale, maar langs ideologische lijnen. Al op de tweede dag van de eerste vergadersessie vormden de in totaal 38 afgevaardigden (van in totaal 78) van MRP, CDU/CSU, CVP/PSC, DC, KVP, ARP, CHU en CSV een christen-democratische groep. De Nederlander Sassen werd als voorzitter gekozen.¹²

Deze groepsvorming werd geïnitieerd door de verkiezing van de eerste parlementsvoorzitter op 11 september. Hoewel de benoeming van de Duitse christen-democraat Heinrich von Brentano een formaliteit leek te zijn, kaapte de Belgische socialist Spaak met vooraf georganiseerde steun van alle socialistische leden (en enkele andere sympathisanten) de voorzitterszetel voor de neus van de Duitser weg.¹³ Een aanpassing in het reglement van de Gemeenschappelijke Vergadering leidde tot de formele oprichting van drie fracties. Met 38 leden was de christen-democratische fractie de grootste; de socialistische groep bestond uit 23 en de liberale uit 11 afgevaardigden. Acht leden bleven onafhankelijk. Doordat de diverse nationale parlementen geen communistische leden wensten

af te vaardigen, was deze stroming niet vertegenwoordigd. Pas in 1969 zouden de eerste (Italiaanse) communisten hun intrede doen.

Van Oudenhove beoordeelt de christen-democratische groep in de EGKS-assembly, vanwege het bestaan van linker- en rechtervleugels, als minder homogeen dan de socialistische. De laatste bevond zich vanwege haar uitgesproken anti-Europese opstelling het meest geïsoleerd. Met name in het midden van de jaren vijftig is er in de assembly sprake van een ideologische links-rechts-tegenstelling op het punt van sociaal-economische *issues*.¹⁴

Hoewel de jurist Van Oudenhove vanuit een zekere euro-euforie refereert aan 'political parties in the European Parliament' vanaf 1952, gaat het hem slechts om de fractievorming langs ideologische lijnen. Buiten de Straatsburgse vergaderzaal domineerden de nationale belangen. In de titel van een vervolgstudie van Fitzmaurice is de meer passende verwijzing naar 'party groups' opgenomen. Achter de fractie zou zich voorlopig geen echte politieke partij formeren. Tot een politiek programma dat alle groepsleden zou binden kon het dan ook niet komen. Een vage gemeenschappelijke lijn was gezien de heterogene samenstelling van de fracties het maximaal haalbare. Bij de christen-democraten herkent Van Oudenhove

a political middle course, advocating a competitive but methodologically regulated market. In their view, the High Authority was the driving force which, by fulfilling a 'non-dirigistic' function, co-ordinated social and economic policy.

Vergelijkenderwijs kwam de socialistische fractie nog het verst in het formuleren van gemeenschappelijke uitgangspunten, hetgeen te verklaren valt uit het aloude internationale karakter van de beweging en de daarmee samenhangende politieke consensus. De grote diversiteit in de liberale fractie bezorgde haar op dit punt een derde plaats.¹⁵

Een kant-en-klare doctrine werd, het is al geschetst, ook niet aangeleverd door de NEI. De band met de EGKS-fractie zou, ondanks pogingen tot verbetering van de communicatie, ook nooit een hechte worden. Dat had onder meer te maken met het feit dat de christen-democratische politici van de lidstaten diplomatieke en regeringskanalen ter beschikking hadden om tot transnationaal overleg te komen. Voorts waren daar het specialistische karakter van het werk in de EGKS en het gegeven, dat slechts zes landen betrokken waren bij deze materie. De NEI omvatten veel meer landen dan alleen deze zes. Wel werd 'Europa' een belangrijker *item* op de NEI-bijeenkomsten, waardoor tevens de rol van de in de eerste jaren prominente ÖVP en SKVP teruggedrongen werd.¹⁶ Overigens gold de geringe politieke betekenis niet alleen de NEI: ook de SI (heropgericht in 1951) en de Liberale Internationale (opgericht in 1947) waren niet in staat een concrete gemeenschappelijke Europese politiek te voeren. Wel vormden zij de fora waar in gemeen overleg onder geestverwanten gesproken kon worden over intensievere vormen van samenwerking in de toekomst.¹⁷

De KVP was van de grote politieke partijen in Nederland het meest eenduidig in het ondersteunen van het Europees integratieproject. Dat wil overigens niet zeggen dat de gehele partij zich interesseerde voor de ontwikkelingen op Euro-

pees niveau. Met name de partijtop, verpersoonlijkt in de dominante leider van de Tweede-Kamerfractie C.P.M. Romme, liet dit – vanwege de vele reizen in het buitenland die ermee gepaard gingen – tijdrovende werk graag over aan de buitenspecialisten in fractie en partij als Sassen, P.J.S. Serrarens, L. de Gou, W.J. Schuijt en M.A.M. (Marga) Klompé.¹⁸

Het enthousiasme voor de Europese gedachte bij de vooral door de trits ‘God, Vaderland en Oranje’ geïnspireerde ARP en CHU was duidelijk minder. Nog sterker dan bij de KVP werd het internationale werk hier verricht door individuele pioniers. Bij de antirevolutionairen was dat doorgaans de tweede man in de fractie, J.A.H.J.S. Bruins Slot; bij de christelijk-historischen de conservatieve intellectueel J.J.R. Schmal. Beiden vertegenwoordigden hun partij in de Raad van Europa.¹⁹

In eerste instantie trachtten ARP en CHU hun eigen internationale contacten op te zetten, waarbij de belangstelling vooral uitging naar andere protestants-christelijke partijen in West-Europa. Dat die er nauwelijks waren, bemoeilijkte de ontwikkeling van een eigen internationaal netwerk des te meer. Vanuit de ARP werd al vanaf 1947 contact onderhouden met de kleine Zwitserse Evangelische Volkspartei (EVP/s).²⁰ Samen met deze Zwitserse splinterpartij en enkele protestantse CDU-politici werden door de ARP nog conferenties georganiseerd in Huis ter Heide (april 1950) en Königswinter (juli 1951), maar de op de laatste bijeenkomst opgerichte ‘Evangelische Vereinigung für christliche Politik in Europa’ zou nooit tot wasdom komen.²¹ Geestverwanten werden verder gevonden in Noorwegen, waar in 1933 de Kristelig Folkeparti (KrF) opgericht was. In augustus 1951 werd vanuit de ARP een bezoek gebracht aan deze partij die zich vooral afzette tegen de seculariserings- en moderniseringstendenzen in Noorwegen. Uit deze reis werd de conclusie getrokken dat ‘het voor onze partijen zeer de moeite loont zoveel mogelijk contact met de Kristelig Folkeparti op te nemen’.²²

Aangespoord door de NEI-leiding trachtte de KVP de twee protestants-christelijke partijen te interesseren voor deelname aan het transnationale christen-democratische samenwerkingsverband. Mede vanwege het mislukken van de eigen initiatieven nam de belangstelling vanuit ARP en CHU toe. De twee antirevolutionaire leden van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS, Bruins Slot en W. Rip, lieten Sassen in de zomer van 1953 weten geïnteresseerd te zijn in aansluiting bij de christen-democratische groep. Zij vonden het dan wel wenselijk en logisch om in nauwere samenwerking te komen met de KVP in het kader van de NEI.²³ Ook vanuit de evangelische kringen in de CDU werd er bij de ARP op aangedrongen zich aan te sluiten bij de NEI teneinde het protestantse element in de Europese christen-democratische organisatie te versterken.²⁴ De antirevolutionairen stelden voor hun deelname aan de NEI twee voorwaarden: 1) geen vergaderingen op zondag en 2) gelijkberechtigde deelname van de drie Nederlandse partijen in de diverse NEI-gremia. Het NEI-bestuur ging akkoord met deze condities, waarna het centraal comité van de ARP op zijn bijeenkomst van 28 oktober 1953 besloot ‘in beginsel’ toe te treden tot de Nederlandse NEI-afdeling.²⁵

Vier dagen later ging ook het hoofdbestuur van de CHU akkoord. Dat ging echter niet zonder slag of stoot. Nadat partijleider Tilanus had geadviseerd toe

te treden '[m]et het oog op de internationale ontwikkeling', maakte hervormd theoloog en adviserend bestuurslid G.C. van Niftrik bezwaar. De uitnodiging om deel te nemen aan de NEI zag hij vooral als 'een invitatie om mee te doen in het pauselijk machtsstreven'. Hierbij maakte hij een vergelijking met de positie van de evangelisch-luthersen binnen en buiten de CDU: 'Veel protestanten in Duitsland voelen niets voor de C.D.U. of zuchten, als zij er in zitten, onder het juk van Adenauer en de zijnen.' Partijpenningmeester J. van Bruggen nam een pragmatische houding aan: 'Er is in Europa een ontwikkeling en daarvoor mogen wij de ogen niet sluiten.' Hij wees daarbij op de samenwerking met katholieken binnen de Nederlandse Raad van de Europese Beweging, die hij als 'hartelijk' had ervaren. Het pleidooi van senator G. Vixseboxse voor aansluiting was, gezien zijn internationale functies – hij was vice-voorzitter van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS –, alleszins begrijpelijk. Partijsecretaris H.K.J. Beernink stelde voor voorlopig slechts voor één jaar toe te treden tot de Nederlandse equipe. Dit compromisvoorstel werd ten slotte met negentien stemmen tegen drie aangenomen.²⁶

Dat de christelijk-historischen in de navolgende jaren inzake de Europese partijensamenwerking toch aanhaakten bij KVP en ARP, was opvallend genoeg mede te danken aan de pleidooien van de man die aanvankelijk de felste tegenstander was van toetreding tot de NEI: Van Niftrik. Al medio juni 1954 meldde hij dat hij het werk 'met groot plezier' deed. Het NEI-congres van 1955 in Salzburg had hem zo mogelijk nog meer geënthousiasmeerd, zo schreef hij tien jaar later in een terugblik op een decennium christen-democratische samenwerking in Nederland. Ook ten aanzien van de positie van de protestanten in de West-Duitse CDU had hij door praktijkervaringen het vizier inmiddels wat scherper: 'De C.D.U. behandelt de Protestanten als volkomen gelijkwaardig en de samenwerking der Christen-Democraten in de N.E.I. kan uitermate belangrijk worden.'²⁷ Toen begin 1955 door het hoofdbestuur gesproken werd over het al dan niet verlengen van het aanvankelijk voor één jaar aangegane lidmaatschap pleitte dan ook juist Van Niftrik het felst voor continuering.²⁸ 'Natuurlijk zijn er spanningen in de N.E.I.', zo gaf hij toe, maar hij had wel ervaren dat 'de Protestantse groeperingen als volkomen gelijkwaardig worden beschouwd. Ideaal is de zaak natuurlijk niet, maar politiek heeft nu eenmaal altijd min of meer de vorm van een compromis'. Schmal, uiterst ongemakkelijk onder de internationale samenwerking met de katholieken, adviseerde schoorvoetend 'althans voorlopig' lid te blijven: 'Wij moeten er bij zijn.' Aldus werd besloten.²⁹

Het was met name Schmal die een achterhoedegevecht bleef voeren voor exclusief-protestantse profilering op Europees niveau, al kreeg hij daarvoor binnen de partijtop steeds minder steun. Tijdens de CHU-zomerconferentie van 1957 te Woudschoten legde hij tijdens een redevoering zijn gehoor de precare situatie van de protestants-christelijke vertegenwoordigers in de Raad van Europa voor.

De C.H. afgevaardigden werken in Straatsburg binnen het verband van de christen-democraten. Het is echter wel wat al te gortig, dat in het bestuur slechts één protestant zitting heeft, die het nog niet eens tot vice-voorzitter kon brengen [...].

Schmal verklaarde bij dezelfde gelegenheid ‘dat de Rooms-Katholieke partners onder de christen-democraten dienden te beseffen, dat ook andere mogelijkheden openstonden’. Hij moest zelfs bekennen dat hij het in de vergaderzaal van de assemblee van de Raad van Europa regelmatig met zijn socialistische buurman – de zetelverdeling in de vergaderzaal was alfabetisch en niet naar politieke voorkeur –, een lid van de Duitse *Bekennende Kirche*, beter kon vinden dan met zijn christen-democratische fractiegenoten. De opmerkingen van Schmal leidden tot een discussie onder de aanwezigen, waaruit bleek dat de partij niet onverdeeld achter de samenwerking met de katholieken – ook niet op Europees niveau – stond. De conferentie legde zelfs de wens vast te streven naar een eigen protestants-christelijke groepering.³⁰ Drie jaar later riep hij in *Koningin en Vaderland* zijn partij op financiële middelen vrij te maken voor de noodzakelijke nauwere samenwerking tussen de protestants-christelijke politici in Europa.³¹ Schmal kwam binnen zijn partij echter meer en meer alleen te staan. De CHU schikte zich in haar rol als bestanddeel van de christen-democratische stroming. In de perceptie van de tweede secretaris van de KVP, J.W. van der Poel, bleef de CHU niettemin de ‘zwakste schakel’ in de samenwerking – vanzelfsprekend kwalificeerde hij zijn eigen partij daarentegen als de ‘sterkere schakel’.³²

De besturen van de drie deelnemende partijen besloten een gezamenlijke ‘Nederlandse afdeling’ – al snel ‘Nederlandse equipe’ of kortweg ‘Equipe’ geheten – van de NEI te vormen en stelden in een statuut een werkwijze vast. Het bestuur van de afdeling zou bestaan uit zes leden, waarbij elke partij twee leden zou aanwijzen; de functies van voorzitter en secretaris zouden ‘in onderling overleg verdeeld’ worden. De contributie voor deelname aan de NEI zou voor de helft door de KVP worden gedragen, voor de andere helft door de ARP en CHU. De eerste voorzitter van de Equipe werd Sassen, de antirevolutionair R. Gosker trad op als eerste secretaris.³³ Meer en meer zou deze Equipe het podium worden waar de drie partijen hun zaken betreffende de relaties met bevriende buitenlandse partijen behandelden. De eigen buitenlandcommissies en internationale secretariaten werden hiermee steeds meer overbodig.

In de literatuur over de totstandkoming van het CDA is veelvuldig gewezen op de heilzame werking die de samenwerking van vertegenwoordigers van KVP, ARP en CHU in de Europese vertegenwoordigende organen heeft gehad op het overwinnen van de eerste aarzelingen.³⁴ Een soortgelijk effect hadden de gezamenlijke werkzaamheden in de Equipe.

Eerste aanzetten voor Europese partijvorming

Al in de eerste helft van de jaren vijftig werd onder invloed van de eerste debatten over een rechtstreeks gekozen Europese volksvertegenwoordiging gedacht aan partijvorming op Europees niveau.³⁵ De antirevolutionaire staatsrechtsgeleerde J.J. de Jong attendeerde zijn partijgenoten er in 1954 in *AR Staatskunde* op dat het bij de recente ontwikkelingen noodzakelijk was om over transnationale partijvorming na te denken. Het was immers gewenst dat de Europese

partij er zou zijn voordat de eerste verkiezingen van de Europese volksvertegenwoordiging zouden plaatsvinden. In een korte uiteenzetting van de uiteenlopende staatsopvattingen in de bij de NEI aangesloten partijen – de ARP had bijvoorbeeld moeite met de door de meeste buitenlandse christen-democratische partijen voorgestane volkssoevereiniteit – stelde De Jong vast dat ‘de weg naar een eventuele Europese christen-democratische partijformatie èn zeer lang èn zeer moeilijk begaanbaar’ zou zijn. Een vaststelling met voorspellende waarde, zoals we zullen zien. Hij suggereerde dan ook niet geforceerd te streven naar ‘een Europese partijformatie in de “monolitische” zin van het woord’, maar te werken aan een ‘federatieve samenwerking’. De grote nationale verschillen zouden op die wijze gerespecteerd kunnen worden zonder tot verdeeldheid te leiden.³⁶

Een nieuwe impuls voor het denken over Europese partijen ging uit van de Verdragen van Rome van maart 1957. Deze leidden tot de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) in januari 1958. Een nieuw Europees Parlement, als zodanig de opvolger van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS, ging dienst doen als het controlerende parlementaire orgaan van alle drie gemeenschappen. In dit nieuwe gremium, dat uitgebreid werd van 78 tot 142 zetels, keerden de drie bekende fracties terug. De christen-democraten prolongeerden hun status als grootste fractie met 67 leden, de socialisten hadden er 38 en de liberalen en *apparentés* 35. Twee leden bleven onafhankelijk. Binnen de christen-democratische fractie leverden de CDU/CSU (19 leden) en de Italianen (25) de meeste afgevaardigden. De Nederlandse partijen hadden acht vertegenwoordigers: vijf KVP'ers, twee antirevolutionairen en één CHU'er. Tijdens de eerste bijeenkomst van het Europees Parlement op 19 maart 1958 presenteerde de Belg Pierre Wigny, die kort daarvoor gekozen was als voorzitter van de christen-democratische fractie, de politieke beleidslijnen van zijn groep. Wigny zou de uitvoering daarvan overigens nauwelijks meemaken: al in juni werd hij teruggeroepen naar Brussel om minister van Buitenlandse Zaken te worden.³⁷

In de Verdragen van Rome was de bepaling opgenomen (EEG-verdrag, artikel 138) dat het Europees Parlement zelf voorstellen voor directe verkiezingen kon indienen. Deze bepaling vormde de aanleiding tot de eerste concrete initiatieven voor de oprichting van een Europese christen-democratische politieke partij. De Italiaan Vittorio Caselli, voorzitter van de kamer van koophandel van Pistoia, deed zijn voorstellen tegen de achtergrond van de verwachting dat de eerste directe Europese verkiezingen aanstaande waren. In correspondentie met christen-democratische politieke leiders in West-Europa als Adenauer, Europees-Commissievoorzitter Walter Hallstein, DC-leider Amintore Fanfani en de Belgische NEI-voorzitter August-Edmond De Schryver probeerde hij steun te vinden voor zijn opvattingen. De Schryver antwoordde de Italiaan evenwel dat de op dat moment bestaande samenwerkingsverbanden – de NEI, maar ook de fracties in de Raad van Europa en het Europees Parlement – het maximaal haalbare waren. Van de optie om directe verkiezingen te organiseren zou vooralsnog geen gebruik gemaakt worden, mede omdat voor implementatie van voorstellen hiertoe de instemming van de Europese Commissie en de voltallige Raad van Ministers benodigd was.³⁸

In de vergaderzaal in Straatsburg werd de cohesie van de drie Europese fracties aangemoedigd doordat de leden niet meer in alfabetische volgorde zetelden, zoals in de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS, maar groepsgewijs.

De uitbouw van de Europese samenwerkingsstructuur bracht zowel de christen-democraten als de socialisten ertoe hun transnationale coöperatie te verbeteren. Op initiatief van NEI-president De Schryver kwamen al einde juli 1957 de partijvoorzitters van de partijen uit de zes 'Schuman-landen' bijeen voor een conferentie om te bespreken op welke 'wijze de invloed der christen-democraten in de nieuwe Europese instellingen kan worden verzekerd'. Dit type conferentie werd een terugkerend fenomeen, waarbij ook de voorzitter van de christen-democratische fractie in het Europees Parlement aanschoof. In januari 1960 spraken de partijvoorzitters zich uit voor directe verkiezingen van het Europees Parlement, waarbij zij verwachtten, dat in dat verband een bijzondere taak voor de NEI weggelegd zou zijn. De socialisten besloten in 1957 tot de oprichting van het Verbindingsbureau voor de partijen in de EEG-landen en namen daarmee een organisatorische voorsprong op de christen-democratische en liberale concurrentie. In 1962 kwamen zij zelfs met een gemeenschappelijk actieprogramma.³⁹

Na de ondertekening van de Verdragen van Rome werd ook door de drie Nederlandse christen-democratische partijen serieus rekening gehouden met directe verkiezingen van het Europees Parlement. Ter voorbereiding hierop wensten ook zij tot programmatische convergentie te komen. De gedachten gingen daarbij uit naar een kort gemeenschappelijk programma. Nadat een poging om te komen tot een 'program [...] als basis voor het fractie-werk' in 1958 was gestrand,⁴⁰ beperkten de partijen zich tot de opstelling van een 'kort en kernachtig' manifest. De werkzaamheden hiervoor werden in 1960 gestart. Moeizame besprekingen in een hiertoe samengestelde redactiecommissie, waarin elk van de drie partijen een vertegenwoordiger had, volgden.⁴¹ Op een persconferentie op 8 mei 1962 in het Tweede-Kamergebouw werd het geschrift vervolgens wereldkundig gemaakt. In het 'Gemeenschappelijk manifest' getuigden de drie partijen van een sterk pro-Europese opstelling, die zich onder meer vertaalde in pleidooien voor een gekozen Europees Parlement, een versnelde uitvoering van de Verdragen van Rome en een samengaan van de drie 'Exekutieven' van de EGKS, de EEG en Euratom.⁴²

Van de plannen van Caselli werd niet veel meer vernomen, te meer omdat het Europese integratieproces rond 1960, met name door de nationalistische buitenlandse politiek van de Franse president Charles de Gaulle, zijn *momentum* verloor. De in 1960 door een commissie onder leiding van de Belgische socialist Fernand Dehousse uitgewerkte voorstellen voor directe verkiezingen van het Europees Parlement bereikten de uitvoeringsfase niet.⁴³ Pas aan het einde van de jaren zestig zou de Europese partijvorming weer op de politieke agenda komen.

Sociaal-economische divergentie

Het derde punt waarop de christen-democratische partijen elkaar op het eerste gezicht leken te kunnen vinden, betrof de visie op de ordening van de economie.

Zo beriepen de christen-democraten zich allen in meer of mindere mate op elementen uit de uit de negentiende eeuw stammende katholieke sociale leer.⁴⁴ Deze was geformuleerd in reactie op de sociale problematiek, die in West-Europa het gevolg was van de Industriële Revolutie en die zich vooral uitte in de kommervolle toestand waarin een groot deel van de arbeidersmassa leefde. De katholieke kerk trachtte haar antwoord te zoeken in een maatschappijfilosofie die voor een belangrijk deel teruggreep op de middeleeuwse gildensamenleving. In zijn encycliek *Rerum novarum* (1891) zette paus Leo XIII de kwalijke gevolgen van het liberalisme uiteen en pleitte hij voor een corporatistisch opgezette maatschappij. Hiermee nam hij tevens stelling tegen de socialistische visie, die een dominante positie aan de centrale overheid toebedeelde. Volgens de corporatistische visie is de maatschappij een 'levend organisme, gebaseerd op de scheppingsdaad van God'.⁴⁵ De organen, waaruit deze is opgebouwd, hebben een eigen verantwoordelijkheid, de staat heeft als taak de zwakkeren te beschermen. De economisch-maatschappelijke besluitvorming diende plaats te vinden op het niveau van paritair samengestelde publiekrechtelijke lichamen (*corpora*), waarin zowel werkgevers als werknemers vertegenwoordigd waren en waarin op harmonieuze wijze tot besluitvorming gekomen zou moeten worden.

Tijdens het interbellum bleef binnen de RKSP echter de conservatieve werkgeversstroming dominant, zodat deze opvattingen nooit gemeengoed werden. In het begin van de jaren dertig, vooral naar aanleiding van de economische wereldcrisis die de sociaal-economische problematiek urgenter maakte en de roep om overheidsinterventie luider deed klinken, zette paus Pius XI in zijn encycliek *Quadragesimo anno* (1931) het subsidiariteitsbeginsel uiteen. Volgens dit principe had de overheid wel degelijk een aanvullende taak. In de jaren dertig nam de instemming binnen de RKSP met deze katholieke sociale opvattingen sterk toe. In 1931 realiseerde de katholieke minister van Arbeid, Handel en Nijverheid T.J. Verschuur een bedrijfsradenwet, welke later werd gevolgd door een eerste ordeningswet (1935) en een bedrijfsvergunningenwet (1938). Deze maatregelen zouden echter, vanwege hun vrijblijvende karakter, geen grote betekenis krijgen. Verdeeldheid bleef bestaan over de vorm die de corporatistische maatschappij zou moeten krijgen. De voorstellen die Romme in 1940 formuleerde in zijn *Nederlandsche sociale politiek* – waaronder een pleidooi voor een organisch samengesteld parlement en een versterking van de uitvoerende macht ten koste van de volksvertegenwoordiging – stuitte ook in zijn eigen partij op verzet.

Na de Tweede Wereldoorlog herleefde dit corporatisme-debat binnen de KVP, maar ook de socialistische coalitiegenoot, de Partij van de Arbeid (PvdA), bracht haar visie in.⁴⁶ Het in oktober 1949 door de Tweede Kamer aangenomen wetsontwerp over een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) kon dan ook niet meer dan een compromis zijn. Hierna kregen bewindslieden van KVP-huize het toezicht opgedragen op de implementatie van de wet, maar al snel verliep het getij voor de corporatistische maatschappijordening onder invloed van de economische hoogconjunctuur, die de zorgen van de crisisjaren deed vergeten, en de veranderde eisen die gesteld werden aan de rol van de staat in de economie. Dat was zeker het geval, toen in het kabinet-Drees IV (1956-1958) W.K.N. (Norbert) Schmelzer als staatssecretaris van Binnenlandse Zaken verantwoor-

delijk was voor de uitvoering van de PBO. Schmelzer had economie gestudeerd aan de Tilburgse Katholieke Handelshoogeschool en was sterk beïnvloed geraakt door de daar heersende opvattingen aangaande de interactie tussen geloof, politiek en economie.⁴⁷ In zijn beleid als staatssecretaris legde hij de nadruk op de vrijwilligheid bij de invoering van de overlegorganen. Aangezien van werkegeverszijde de bereidwillige medewerking vaak ontbrak, bleef het resultaat gering.⁴⁸ De historicus Zwart stelt in zijn studie over het proces van ideologische toenadering van KVP, ARP en CHU dan ook dat de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie na 1956 'een zachte dood' gestorven is.⁴⁹

Het eensgezinde optreden van de Nederlandse equipe op het NEI-congres in Scheveningen in het voorjaar van 1958, zoals in de proloog beschreven, was in zekere zin opmerkelijk. Het gedachtegoed, zoals dat door zowel de KVP'ers Schmelzer en P.A. Blaisse als de antirevolutionairen J. Zijlstra en M. Ruppert verdedigd werd, was feitelijk het sociaal-katholieke. Het officiële ARP-standpunt werd in deze jaren nog steeds bepaald door Kuypers principe van soevereiniteit in eigen kring en een uiterst beperkte taak voor de overheid. Zoals Van den Berg in zijn dissertatie heeft beschreven, ging de ARP pas in de jaren zestig 'om' in christelijk-sociale richting.⁵⁰ De visie van de evangelisch-lutherse economie-minister Ludwig Erhard week in veel opzichten niet eens zo veel af van de binnen de ARP dominante visie van staatsonthouding. De in Scheveningen optredende antirevolutionaire sprekers behoorden dan ook niet tot de 'mainstream' van hun partij. Zijlstra was zelf helemaal niet zo'n aanhanger van de PBO, maar zag in de sociaal-economische verhoudingen wel een grotere rol voor de overheid weggelegd dan de meeste van zijn partijgenoten.⁵¹ Nog scherper was de kritiek die Ruppert – vanuit zijn CNV-achtergrond voorstander van een duidelijker christelijk-sociale koers – had op het sociaal beleid van de partij waarvoor hij in de Tweede Kamer zat, zich daarbij afzettend tegen de politiek uit de periode-Colijn.⁵² Dat juist deze twee antirevolutionairen op het Scheveningse congres optraden, mag voor de eenheid van presentatie van de Nederlandse christen-democraten een gelukkig toeval heten. Christelijk-historischen mengden zich al helemaal niet in het debat. Daarbij kwam dat de feitelijke uitwerking van de idee van de PBO in Nederland, waarbij de bedrijfsschappen op basis van vrijwilligheid dienden te worden ingesteld, niet ver van het ARP-standpunt afstond. In het antirevolutionaire verkiezingsprogramma van 1946 was opgenomen dat de overheid in bepaalde noodsituaties in het maatschappelijk-economisch leven mocht ingrijpen; terughoudendheid bleef echter geboden.⁵³

De afkeuring van de PBO door Erhard op het congres in Scheveningen mag geenszins leiden tot de conclusie dat de Duitse christen-democraten onversneden liberalen waren. Hun sociaal-economische opvattingen vormden wel degelijk een loot aan de stam van de christen-democratie. Nationale verschillen zorgden voor afwijkingen in de uitwerking. De ervaringen uit de nationaal-socialistische periode waren daarbij een bepalende factor. Die hadden de na 1945 aangetreden generatie politici sterk afkerig gemaakt van alles wat riekte naar een centraal gestuurde economie en staatsdirigisme. De pogingen van de Britse bezettingsautoriteiten om kort na het einde van de oorlog Duitsland economisch in de zin van het plan-Beveridge te hervormen stuitten daarom op veel

weerstand en mislukten ook goeddeels.⁵⁴ In West-Duitsland werd uiteindelijk dan ook niet een sociaal-democratische, maar de christen-democratische maatschappijordeningsvisie gevestigd. Dat die ook nog eens tenderde naar een meer libertaire interpretatie, was gezien de voorgeschiedenis begrijpelijk.⁵⁵ De door Erhard eind augustus 1948 op de partijdag van de CDU in de Britse zone gepresenteerde ‘sozial verpflichtete Marktwirtschaft’ was het resultaat van een interne discussie onder de West-Duitse christen-democraten. Kon het ‘Ahlener Programm’ van februari 1947 nog christelijk-sociaal genoemd worden, onder meer vanwege de hierin opgenomen aanbeveling de zware industrie te nationaliseren, met de in het ‘Düsseldorfer Programm’ van juli 1949 vastgelegde visie werd afstand genomen van alle mogelijke vormen van centralisme en aansturing door de overheid. Erhard verbond de liberale markteconomie met een stelsel van zekerheid voor de zwakkeren in de samenleving. Uitgangspunt vormde, zoals Adenauer al in maart 1946 in zijn ‘Kölner Grundsatzrede’ had aangegeven, onverminderd het stelsel van christelijke normen en waarden, waarbij de menselijke waardigheid voorop gesteld werd. In vergelijking met de Nederlandse interpretatie, waar maatschappelijke verbanden een centrale rol speelden, was de nadruk in de Duitse christen-democratie, wederom in reactie op de ervaringen tijdens de dictatuur, sterk op het individu komen te liggen.⁵⁶

Er werden nog wel pogingen ondernomen om het in Scheveningen aan de dag getreden meningsverschil te overbruggen of om in ieder geval het begrip voor elkaars standpunten te vergroten. Karl Hohmann, Erhards perswoordvoerder, die hem ook vergezeld had op zijn trip naar Scheveningen, ging in op het aanbod van KVP-zijde om zich in Nederland te laten voorlichten over de praktische uitwerking van de PBO.⁵⁷ Wellicht dat beide partijen toch geschrokken waren van de heftigheid van het debat en wensten zij zo het beeld van christen-democratische eensgezindheid te herstellen. Ook ten aanzien van de bezitsvorming bleek er over en weer belangstelling bij CDU en KVP voor elkaars opvattingen. Hetzelfde jaar nog sprak de Duitse geleerde jezuïet en opsteller van de encycliciek *Quadragesimo anno* Oswald von Nell-Breuning SJ over dit thema voor de sociaal-economische commissie van de KVP.⁵⁸

De verschillen in visie waren echter moeilijk te verhullen. Bosmans heeft de ‘peinliche Auseinandersetzung’ in Scheveningen gekarakteriseerd als een illustratie van de verschillen in opvattingen tussen de bij de NEI aangesloten partijen.⁵⁹ Tot dezelfde conclusie komt de organisator van het congres in zijn een kwarteeuw na het congres uitgebrachte herinneringen. Ter verklaring wijst ook hij op het al eerder genoemde verschil in politieke cultuur tussen Nederland en West-Duitsland. In de Bondsrepubliek was een duidelijke links-rechts-tegenstelling herkenbaar, terwijl in Nederland door de veelheid aan partijen steeds coalitievorming noodzakelijk was. Samenwerking met de sociaal-democraten kon daarbij niet uitgesloten worden. Dergelijke rooms-rode combinaties resulteerden steevast in door compromissen gekenmerkt beleid waarbij een zekere mate van overheidsinvloed op het sociale en economische leven tot de logische uitkomsten behoorde. Voorts bestond er in Nederland, maar ook in de andere Beneluxlanden en Italië, een christelijke arbeidersbeweging met een sterke invloed op de verwante politieke partijen. Deze vakbeweging was doorgaans

voorstandster van samenwerking met 'links'. In West-Duitsland was daarentegen de invloed van de achterban van de vooroorlogse conservatieve en liberale partijen, die na 1945 als zelfstandige politieke organisaties verdwenen en opgegaan waren in de CDU/CSU, weer veel groter.⁶⁰

Dat in Scheveningen juist de Duitse en de Nederlandse opvattingen zo tegenover elkaar kwamen te staan, zal in het vervolg van deze studie illustratief blijken te zijn. Met name onder de nationaal georiënteerde christen-democraten in Nederland werd de CDU al aan het einde van de jaren vijftig eerder als een antipode dan als een zusterpartij gezien. Voor de Nederlandse christen-democraten waren de Duitse geestverwanten eigenlijk vooral vermomde conservatieven, die het met de 'C' in de partijnaam niet zo ernstig namen. Dat in de drie Nederlandse christen-democratische partijen in deze jaren frequent op dergelijk afkeurende wijze werd gesproken over de CDU, had sterk te maken met de eerste gedachtevorming over een Nederlandse eenheidspartij. Electorale achteruitgang bij ARP en CHU en stagnatie bij de KVP bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1959 dwongen KVP, ARP en CHU tot deze exercitie. Een van de pioniers op dit terrein was KVP-buitenlandsecretaris K.J. Hahn.

Hahn en het Nederlandse beeld van 'een CDU'

Met Hahn is de persoon geïntroduceerd die van 1955 tot 1990 een sleutelrol zou vervullen in de internationale christen-democratie. Karl Josef ('Henne') Hahn⁶¹ werd in 1912 geboren in Karlsbad (tegenwoordig Karlovy Vary), dat tot 1918 behoorde tot de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie en na de Eerste Wereldoorlog werd opgenomen in de nieuwe Tsjecho-Slowaakse republiek. Midden jaren dertig sloot de katholiek Hahn zich aan bij de christen-democratische volkspartij (ČSL). Nadat de Duitse legers begin oktober 1938 Sudetenland bezet hadden, was hij ingezetene van het Derde Rijk geworden. Gehuwd met een dochter van joodse ouders, vluchtte Hahn na de *Reichskristallnacht* in november 1938 westwaarts. Begin 1939 kwam hij uiteindelijk in Nederland aan, waar hij de oorlogsjaren in Bilthoven doorbracht. In 1948 verkreeg hij de Nederlandse nationaliteit. Zijn multinationale achtergrond, persoonlijke confrontatie met de nazi-dictatuur, interesse in de Europese cultuur en filosofie, diepe overtuiging van het christelijk geloof als enig geschikte inspiratiebron voor permanente vrede in Europa en zijn beheersing van een groot aantal talen maakten Hahn bij uitstek geschikt om een sleutelrol te vervullen. Zijn betrokkenheid bij het Katholieke Genootschap voor Geestelijke Vernieuwing, dat zich kort na de bevrijding beijverde voor het herstel van de culturele betrekkingen met Duitsland, bracht hem in contact met katholieke politici als plaatsgenoot Serrarens, Klompé en de jonge Schmelzer. Al snel raakte hij betrokken bij de KVP. In 1955, Hahn was toen hoofd van de vertaalafdeling van het Europese Hooggerichtshof in Luxemburg, polste Klompé hem voor de functie van buitenlandsecretaris.⁶² Hahn accepteerde en werd in maart 1957 tevens benoemd tot adjunct-partijsecretaris.⁶³ Al in juni van dat jaar werd hij de vaste vertegenwoordiger van de Nederlandse equipe op de bestuursvergaderingen van de NEI, waar hij zijn net-

werk van internationale contacten verder kon uitbouwen. Tevens werd hij secretaris van de Equipe.⁶⁴ Door zijn internationale werk werd Hahn keer op keer geconfronteerd met het uitzonderlijke van de situatie in Nederland, waar de christen-democraten in drie afzonderlijke partijen opereerden. Dat juist hij een van de eerste pleitbezorgers van een eenheidspartij was, kan dan ook geen verbazing wekken.

In 1958 schreef Hahn een nota voor zijn partijbestuur, waarin hij de vorming van een christen-democratische partij bepleitte en het traject uiteenzette waarlangs deze tot stand gebracht zou kunnen worden. Met de coöperatie in de Equipe en de Europese fracties was de eerste stap zijns inziens al gezet: protestantse politici als Bruins Slot en M.R.H. Calmeyer (CHU) functioneerden 'tot algemene tevredenheid' gezamenlijk met katholieken in het Europese werk. Hij erkende wel dat grote verschillen tussen katholieken en protestanten in Nederland een fusie vooralsnog in de weg stonden. Die hoefden echter niet onoverkomelijk te zijn. In de West-Duitse CDU hadden ze samenwerking niet in de weg gestaan. De situatie in Nederland en West-Duitsland verschilde echter nogal van elkaar, zo gaf Hahn in de nota toe. Hij meende ten aanzien van de positie van de protestanten in de CDU: 'Zeker is het een feit, dat het kalvinisme een politieke samenwerking met katholieken veel moeilijker toelaat als het lutheranisme, dat zowel in de staatsopvatting als in de beoordeling van het natuurrecht gemakkelijker tot een politiek contact met de katholieken geraakt [...].' Hahn zag dat het protestantse smaldeel in de CDU een veel 'positievere' beoordeling van het natuurrecht' aan de dag legde dan binnen de protestantse theologie altijd het geval was geweest. De samenwerking was in Duitsland ook niet van de ene op de andere dag ontstaan: de oorlog had beide confessies in elkaars armen gedreven.⁶⁵ Hahns nota leidde tot veel discussie binnen de drie partijen zonder dat van concrete resultaten sprake was.⁶⁶ Het Duitse voorbeeld vormde daarbij niet bepaald een stimulans voor samenwerking tussen het trio Nederlandse partijen.

Toen het dagelijks bestuur van de KVP in mei 1960 sprak over de haalbaarheid van een dergelijke Nederlandse CDU werd al opgemerkt: 'dat woord is besmet'.⁶⁷ In de KVP gold voor de inspiratiebronnen van de CDU het adagium 'Am Anfang war Adenauer – und eben nicht Maritain'. De CDU was in de ogen van veel KVP'ers (het zal bij ARP en CHU niet veel anders gelegen hebben) een beginselloze machtspartij, waarmee het idealistische kader van de Nederlandse partijen weinig op had. ARP en CHU hadden bovendien moeite met haar overwegend katholieke karakter.⁶⁸ In het partijbestuur van de KVP werd ten aanzien van het Duitse 'voorbeeld' door de latere aartsvader van de Nederlandse christen-democratische eenheidspartij P.J.A.M. Steenkamp opgemerkt dat de samenwerking tussen katholieken en protestanten ook niet zo vanzelfsprekend was: 'Misschien is dat wel het geval met een C.D.U. onder Adenauer, maar zeker niet met een C.D.U. onder Erhard', zo voorspelde hij een uiteenvallen van de Duitse partij na het vertrek van de bejaarde leider. Ook partijsecretaris L.A.H. Albering wees op de verschillen tussen het Nederlandse en Duitse protestantisme; dat laatste maakte samenwerking met katholieken daar eenvoudiger. J.M. Aarden, directiesecretaris van het aan de KVP gelieerde Centrum voor Staatkundige

Vorming, sloot zich hierbij aan: ‘Wij moeten ons niet vergapen aan buitenlandse gedachten, waar andere verhoudingen aan ten grondslag liggen’.⁶⁹

Ook ARP-voorzitter W.P. Berghuis had oog voor de nationale verschillen. Zo stelde hij tijdens zijn conventsrede van 1959: ‘Wat in het naoorlogs Duitsland zegenrijke gevolgen heeft gehad, past daarom voor ons land nog niet.’⁷⁰ In een redevoering in november 1960 voor de buitenlandcommissie van de Antirevolutionaire Jongeren Studieclubs (ARJOS) werkte hij dit betoog verder uit. In Nederland zou de samenwerking van katholieken en protestanten in één politieke partij niet hetzelfde resultaat opleveren als in de Bondsrepubliek:

Daar is de geschiedenis geheel anders; ook de ligging van de reformatie is daar een andere, die in Duitsland vooral het stempel van het lutheranisme kreeg. Kortom, de hele situatie in Duitsland is anders dan bij ons.⁷¹

Partijgenoot M.W. Schakel beweerde dat de samenwerking binnen de Duitse CDU alleen werkbaar was ‘bij de gratie van een grote vaagheid rondom de fundamentele uitgangspunten’, waarmee hij nog eens op de vermeende beginselloosheid van de Duitse zusterpartij wees.⁷² De vrees dat de toekomstige christen-democratische eenheidspartij een conservatieve club zou worden waarin de evangelische herkenbaarheid verwaarloosbaar was, zou ook in de volgende decennia onder antirevolutionairen het grootst blijven.⁷³

Hahn, Berghuis, ARP-secretaris W.R. van der Sluis en Beernink mochten op het CDU-partijcongres te Kiel enige maanden na ‘Scheveningen’ de neoliberale ideeën van Erhard ideologisch onderbouwd wederom aanhoren. Aan het woord was ditmaal niet de minister zelf, maar de protestantse voorman Eugen Gerstenmaier, ‘de grote theoretikus van de partij’. Deze nam in zijn betoog afstand van het ‘Ahlener Programm’ van 1947 en de daarin opgenomen voorstellen voor nationalisatie van essentiële industrieën. Gerstenmaier pleitte voor het streven naar een ‘Wohlfahrtsstaat’ en een ‘Soziale Rechtsstaat’ in plaats van een ‘Versorgungsstaat’. De redevoering van de plaatsvervangend partijvoorzitter bleef niet onweersproken. Vertegenwoordigers van de linkerflank van de partij, onder wie minister van Sociale Zaken Theodor Blank, pleitten voor een meer christelijk-sociale politiek. Hier bleek de Nederlandse gasten dat ook de CDU een echte volkspartij was, waarin diverse vleugels een richtingenstrijd uitvochten. De tegenstellingen werden naar buiten toe steeds afgedekt door de almachtige figuur van bondskanselier en partijvoorzitter Adenauer, die zelf naar de rechtervleugel tenderde. Vandaar de doorgaans conservatieve indruk die de CDU op geestverwanten maakte. Intern woedde de strijd over de koers echter volop. De conclusies van het congres, samengevat in het ‘Kieler Manifest’, waren ten gevolge van de verdeeldheid dan ook minder eenduidig dan bij voorgaande gelegenheden. Voor de CDU, zo stelt een partijhistoricus vast, begon in Kiel een decennium van interne belangenconflicten.⁷⁴

De confrontatie op het NEI-congres te Scheveningen was toch ook niet helemaal onverwacht gekomen. Al in 1952 had J.A. Veraart, tijdens het interbellum een van de grote aanjagers van het corporatisme-debat binnen de RKSP, gesignaleerd dat de economische ordening in de Bondsrepubliek afweek van het door

hem bepleite corporatistische model. De vakbonden prefereerden volgens Veraart invloed in de afzonderlijke ondernemingen, terwijl de georganiseerde werkgevers zich bleven verzetten tegen elke vorm van 'economische medezeggenschap' van de arbeiders. De onderhandelingen tussen de sociale partners in West-Duitsland moesten daardoor wel vruchteloos blijven. Wel leidde de uiteindelijke interventie van de bondsregering tot 'tamelijk ingrijpende medezeggenschap' van de werknemers in de Duitse kolen- en staalindustrie; in de invloedrijke *Aufsichtsrat* waren de arbeiders en werkgevers paritair vertegenwoordigd. Met dit overheidsingrijpen was er echter naar de opvatting van Veraart geen sprake van een 'organische ontwikkeling' van deze bedrijfstakken, immers: 'Overrijling, conflicten en catastrofes staan ernstig te vrezen.'⁷⁵

Ideologische aanzetten in NEI-verband 1958-1962

Het 'incident' van Scheveningen gaf de CDU'er Bruno Heck aanleiding tot een vervolgactie.⁷⁶ Heck was in 1957 na de grotendeels door hem georganiseerde CDU-verkiezingscampagne in de Bondsdag gekozen en tot eind april 1958 directeur van het partijbureau (*Bundesgeschäftsführer*). De gepromoveerde classicus Heck was als vrome katholieke intellectueel ideologisch geïnteresseerd – hij zou in 1969 de grote denker achter het nieuwe CDU-programma zijn. Hij stond daarbij wel duidelijk aan de conservatieve zijde van het christen-democratisch spectrum. Ook zijn wat rechtlijnige persoonlijke stijl zou hem regelmatig in botsing brengen met zijn Nederlandse gesprekspartners binnen de Europese christen-democratische organisatie. Na afloop van het NEI-congres in Scheveningen stuurde Heck een nota naar het NEI-secretariaat, waarin hij inging op de gebleken meningsverschillen, die hem 'nachdenklich gestimmt' hadden. Hij pleitte ervoor dat het NEI-bestuur een commissie zou instellen, waarin de opvattingen van de verschillende christen-democratische partijen in de organisatie besproken zouden kunnen worden waarna 'eine gemeinsame Theorie christlicher Politik' geformuleerd kon worden. Daarbij zou voldoende speelruimte moeten overblijven voor de verschillen in interpretatie die bestonden tussen de partijen.⁷⁷

Tijdens de vergadering van het Comité Directeur van de NEI op 9 juli in Brussel kwam de nota van Heck ter sprake. Door de Zwitserse partijsecretaris Martin Rosenberg, in 1947 een van de medeoprichters van de NEI, en Hahn werd voorgesteld Heck uit te nodigen zijn ideeën verder uit te werken.⁷⁸ In november verklaarde de Duitser dat hij tot zijn stap was gekomen naar aanleiding van de discussie in Scheveningen, waaruit hij geconcludeerd had dat er nogal wat meningsverschillen bestonden tussen de christen-democratische partijen. Heck accepteerde dat elke partij rekening had te houden met de verschillende nationale omstandigheden, maar vond het wel van belang dat er gemeenschappelijke antwoorden geformuleerd werden op de vraag wat christelijke politiek inhield. Hij stelde voor dat eerst alle partijen afzonderlijk een antwoord op de door hem geponeerde centrale vraag zouden formuleren. Uiteindelijk zou op een congres getracht moeten worden tot gemeenschappelijke conclusies

te komen.⁷⁹ Het kwam er echter niet van. Vanwege grote organisatorische problemen was het NEI-secretariaat niet in staat de werkzaamheden van de medio december 1958 ingestelde commissie *ad hoc*, bestaande uit Heck, Hahn en de Belg Houben, aan te sturen. Pogingen van Hahn om de commissie alsnog aan het werk te krijgen mislukten, toen commissielid Houben zich uit ergernis over de geringe daadkracht terugtrok.⁸⁰

Tijdens de vergadering van de Equipe in oktober 1960 vroeg Van Niftrik zich, naar aanleiding van het NEI-congres van Parijs een maand eerder, af of op deze manifestaties wel voldoende aandacht werd geschonken aan de ‘echte bezinning op het christelijke karakter van onze politiek’. De vergadering – deze twijfels delend – nam zich daarop voor bij gelegenheid van het volgende congres te proberen een Nederlandse woordvoerder op de sprekerslijst te manoeuvreren, die ‘dan nog eens duidelijk de christelijke grondslagen van onze politiek zou kunnen belichten’.⁸¹ Binnen de internationale gremia werd dit idee blijkbaar probleemloos overgenomen, want tijdens de zitting van het Comité Directeur van december 1960 kreeg Hahn de opdracht om voor het volgende NEI-congres een rapport voor te bereiden over de grondslagen van de christen-democratische doctrine.⁸²

De Nederlandse kosmopoliet Hahn was daarvoor meer dan ooit de aangeezene persoon. In de zomer van 1960 vertrok hij uit Nederland om zich te vestigen in Rome, om daar de functie van secretaris-generaal van het Centre International Démocrate-Chrétien d’Information et de Documentation (CICID; doorgaans ‘het Instituut’ genoemd) op zich te nemen. In zijn KVP-functies – secretaris buitenland en adjunct-partijsecretaris – werd Hahn per 1 oktober 1960 opgevolgd door zijn secondant C.F. (Cor) Kleisterlee. Door intensief contact met zijn opvolger bleef Hahn een belangrijke raadgever voor de KVP en de Equipe. Zijn Instituut viel onder auspiciën van de drie continentale christen-democratische organisaties: de NEI, de uit 1949 stammende Latijns-Amerikaanse Organización Demócrata Cristiana de América (ODCA) en de in 1950 in New York opgerichte Oost-Europese ballingenbeweging Union Chrétienne Démocrate d’Europe Centrale (UCDEC). In 1961 formeerden deze drie ‘regionale’ organisaties samen met de Union Internationale des Jeunes Démocrates Chrétiens (UIJDC) de mondiale Union Mondiale Démocrate Chrétienne (UMDC). Met medewerking van de Italiaanse DC vond Hahn na enige tijd een vaste kantoorruimte in de eeuwige stad.⁸³ Het Instituut diende als ondersteunend studie- en informatiecentrum voor alle vier organisaties. Als zodanig werd Hahn de organisatorische verbindingsman tussen de christen-democratische organisaties en partijen over de hele wereld, hetgeen hem onder verwijzing naar de Sovjetrusische partij-ideoloog de bijnaam de ‘Soeslow van de internationale christen-democratie’ bezorgde.⁸⁴ In zijn nieuwe functie kreeg Hahn tevens de regie over de studie naar de christen-democratische ideologie in handen.

Een eerste resultaat van zijn denkwerk vormde de notitie ‘Les bases doctrinales de l’action politique des démocrates chrétiens’, die hij op het door de organisatorische perikelen lang uitgestelde vijftiende congres van de NEI, dat uiteindelijk gehouden werd van 12 tot 14 oktober 1961 in Luzern, presenteerde. Onder zijn gehoor bevonden zich onder anderen de katholieke Benelux-

premiers J.E. de Quay, Pierre Werner en Theo Lefèvre. In een doorwrocht essay – het KVP-ledenblad sprak van ‘een monumentaal werkstuk’ – gaf Hahn ‘een groots panorama [...] van het belangrijkste van de christen-democratische politiek’.⁸⁵ Allereerst stelde hij vast dat de – overigens terecht gezochte – occupatie van de christen-democraten met uitvoering van beleid een noodzakelijke voortdurende bezinning op de eigen uitgangspunten in de weg had gestaan: het regeren nam alle tijd en energie in beslag. Deze regeringsdeelname, maar ook de toenemende welvaart brachten het gevaar met zich mee van onverschilligheid tegenover de oorspronkelijke geestelijke drijfveren – Hahn introduceerde hiervoor de aan de Amerikaanse auteur Daniel Bell ontleende term ‘Entideologisering’. Tevens was de verwachting dat de jongeren zich van de christen-democratische politiek zouden afkeren. De christen-democratie zou zich daarom helder moeten profileren; ook ten opzichte van de sociaal-democratie, die zich belangrijke elementen van het christendom had eigen gemaakt en daarmee terreinwinst boekte. Tevens zou de strijd tegen het communisme door de christen-democraten ook op ideologisch gebied gewonnen moeten worden. Hahn achtte eensgezindheid onder de NEI-partijen over de algemene grondbeginselen van de christen-democratie noodzakelijk; wel was hij, zoals eerder Heck, bereid te accepteren dat vanwege historische, culturele en sociale verschillen in ontwikkeling de concrete politieke uitwerking ervan nationaal kon verschillen. Een van de uitgangspunten zou volgens Hahn de christelijke mensopvatting moeten zijn. De mens was afhankelijk van ‘een hogere, transcendentale waarde- en scheppingsorde’ en functioneerde niet autonoom, maar maakte deel uit van de gemeenschap. Dit natuurrechtelijke uitgangspunt verklaarde Hahn vervolgens van toepassing op alle deelgebieden van het maatschappelijk leven: cultureel, sociaal-economisch en internationaal-politiek. Bij het eerste diende de politiek een stimulerende rol te spelen, terwijl de sociaal-economische politiek christelijk-sociaal diende te zijn. In internationaal perspectief had de christen-democratie als ‘universeel gerichte beweging’ ook aangaande de zich dekoloniserende ontwikkelingslanden een bijzondere taak.⁸⁶

De in Luzern verzamelde christen-democraten hadden veel waardering voor de woorden van Hahn, maar getuige het verslag in het KVP-kaderblad kwam het niet tot verdere uitdieping door de congresgangers. Hahns referaat, hoewel volgens het *Katholiek Staatkundig Maandschrift (KSM)* ‘stellig het hoogtepunt van het kongres’, leidde niet tot de door de Nederlanders gewenste discussie. ‘De talrijke en soms zeer uitvoerige uitspraken, leverden niet het beeld, dat wij graag van dit kongres hadden gezien’, zo berichtte het *KSM* teleurgesteld.⁸⁷

Naar het volgende jaarcongres van de NEI, dat in de zomer van 1962 in Wenen gehouden zou worden en dat met ‘Das Eigentum als Ordnungsmacht in der menschlichen Gesellschaft’ wederom een ideologisch thema had, werd binnen de Nederlandse equipe met bijzondere belangstelling uitgekeken. Een tevoren toegezonden rapport van de ÖVP-secretaris Hermann Withalm over ‘Eigentumsstreuung als Mittel der Sozialpolitik’ was naar de mening van de Equipe onvoldoende duidelijk. Op de voorafgaande vergadering van de Equipe werd door een van de aanwezigen dan ook opgemerkt: ‘In Nederland zijn wij al verder’; zo was in het stuk van Withalm de rol van de staat niet ingevuld.

Schmelzer, op dat moment als staatssecretaris op het departement van Algemene Zaken de 'adjutant' van premier De Quay, beaamde de verschillen tussen de Nederlandse en Oostenrijkse situatie inzake bezitsvorming en bood aan te Wenen de Nederlandse positie en opvattingen te adstrueren.⁸⁸

Over het Weense congres werd na afloop door Schmelzer gerapporteerd in het orgaan van het Centrum voor Staatkundige Vorming. Hij toonde er begrip voor dat de NEI niet de ambitie hadden gehad om binnen drie dagen een christen-democratisch sociaal program op te stellen. Wel was er besloten tot de instelling van een kleine werkgroep, die in september een ontwerp in deze zin zou presenteren. Schmelzer achtte dit een kleine stap in de juiste richting. De verschillen van inzicht die er waren aangaande het congres-thema waren naar zijn mening marginaal. De Fransen gaven de particuliere verwerving van bezit weliswaar een veel minder hoge prioriteit dan de Oostenrijkers, Nederlanders, Zwitsers en Duitsers, maar Schmelzer vermoedde dat de MRP na vervulling van andere, in haar ogen veel urgentere wensen zich ook voorstander zou betonen van bezitsvorming.⁸⁹ Van de in Wenen voorgestelde commissie die het christen-democratische sociaal program zou moeten samenstellen, is niets meer vernomen. Het was de zoveelste mislukte poging om in NEI-verband tot het formuleren van gemeenschappelijke politieke doelstellingen te komen.

Op het congres van Wenen voltrok zich nog een klein incident, dat de voortdurende verdeeldheid in christen-democratische kringen duidelijk maakt. Toen Von Brentano, voormalig West-Duits minister van Buitenlandse Zaken, in zijn toespraak voor het congres een al te antisocialistische toon aansloeg, voelde NEI-president Lefèvre, op dat moment tevens premier van een coalitiekabinet van christen-democraten en socialisten in België, zich genoodzaakt in te grijpen en de sessie af te ronden.⁹⁰ Het illustreerde eens te meer de kloof tussen de christen-democraten uit de landen in een gepolariseerde links-rechts-constellatie en die uit staten waar coalitievorming tussen links en rechts tot de politieke cultuur behoorde.

Spoedig zouden de christen-democraten echter gedwongen worden tot hernieuwde reflectie op hun ideologische grondslagen, toen midden jaren zestig de Britse conservatieven verzochten om deelname aan het Europese christen-democratische samenwerkingsverband. De discussie die hierover ontstond zou ertoe leiden dat de CDU in Nederlandse ogen nadrukkelijk in de conservatieve hoek terechtkwam.

- 31 Voor een uitgebreid overzicht van de historiografie van de christen-democratische partijen in West-Europa: Bornewasser, *(On)partijdig?*
- 32 Verkuil, *Een positieve grondhouding*; Ten Napel, *'Een eigen weg'*; Zwart, *'Gods wil'*.
- 33 Luykx en Righart (red.), *Van de pastorie*; Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel (red.), *Geloven in macht*.
- 34 Metz, *De stranding*; Kroeger en Stam, *De rogge*; Versteegh, *De honden blaffen*.

Noten bij de Proloog

- 1 Franstalig verslag van het XIIe NEI-congres, Scheveningen, 8/9-5-1958, in: archief Beernink 16; *KSM* 12(1958-1959), 121-124; Nederlandstalig verslag van het congres (vermoedelijk van Hahn), in: archief Beernink 16; ÖVP Pressedienst, 'Internationale christlich-demokratische Gespräche. Dr. Maleta über den N.E.I.-Kongress von Scheveningen', 14-5-1958, in: archief KVP 1832; Bosmans, 'Das Ringen', 146-147; Kaiser, 'Deutschland', 709. Perscommentaren over het verslag in: *Trouw* 9-5-1958; *de Volkskrant* 10-5-1958; *De Tijd* 9-5-1958; *De Maasbode* 10-5-1958; *Het Binnenhof* 10-5-1958; *Nederlandse Gedachten* 17-5-1958; *De Opmars* mei 1958; *Koningin en Vaderland* 9-5-1958. De evaluatie van Hahn in: 'Kongres der N.E.I.', in: archief ARP 13-82. Erhards biograaf achtte de kwestie niet de moeite van het vermelden waard. Zie: Hentschell, *Ludwig Erhard*.
- 2 K.J. Hahn aan leden Equipe 18-4-1958, in: archief Beernink 16; notulen Equipe 10-7-1958, in: archief KVP 1158. Voor de voorbereiding van het bezoek: de correspondentie tussen Milne en Hahn tweede helft 1958, in: archief KVP 1834.
- 3 K.J. Hahn, 'Een eerste ontmoeting tussen de Nederlandse en Britse Equipe van de N.E.I. (31 oktober-3 november)', 10-11-1958, in: archief KVP 1835.

Noten bij Deel I

- 1 Hiervoor is onder meer gebruik gemaakt van: Irving, *The christian democratic parties*; Becker, 'The emergence'.
- 2 Mayeur, *Des partis catholiques*, 159; Durand, *L'Europe*, 105; Chenu, 'L'Église catholique', 608.
- 3 Voor de opkomst van de christen-democratische partijen en de afstand die zij namen van de kerk: Mayeur, *Des partis catholiques*; Kalyvas, *The rise*; Conway, *Catholic politics*.
- 4 Hiervoor is geput uit: Gehler, Kaiser en Wohnout (Hrsg.), *Christdemokratie*.
- 5 Leonardi en Wertman, *Italian christian democracy*, 21-89.
- 6 Letamendia, *Le Mouvement Républicain Populaire*, 49-80.
- 7 Kleinmann, *Geschichte der CDU*, 15-130.
- 8 Baring, *Im Anfang*.
- 9 Gerard, 'Van katholieke partij'; Witte, 'Het maatschappelijk-politieke leven' (citaat op 209); Luykx, *Politieke geschiedenis*, 447-452; Conway, 'Belgium'.
- 10 Wende (Hrsg.), *Lexikon*, 389-390; Irving, *The christian democratic parties*, 190-191.
- 11 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 38-41; Bosscher, *Om de erfenis*; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie* 2e helft, 30-45; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij I*, 107-156.

Noten bij Deel I Hoofdstuk 1

- 1 Hanschmidt, 'Eine christlich-demokratische "Internationale"'; Müller, 'Das "Secrétariat International"'.
- 2 'Procès-verbal de la Conférence politique internationale de Lucerne 27 Février-2 Mars 1947', 22-3-1947, in: archief-De Schryver 7.2.1; aantekeningen De Gou van de conferentie in Luzern (kopie in bezit auteur).
- 3 Voor de meest kritische beschouwing van de NEI zie: Bosmans, 'Das Ringen'. Verder ook: Gisch, 'Die europäischen Christdemokraten'; Wolfram Kaiser, 'Begegnungen'; idem, 'Deutschland'. Voor een sfeerschets van de NEI-congressen: Schuijt, 'Levenslogboek', 141. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij I*, 441-442; Gehler, "'Politisch unabhängig'"; Reichhold, *Geschichte der ÖVP*, 175-176.
- 4 Bosmans, 'Das Ringen', 132; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij II*, 133; Kaiser, 'Deutschland', 718-719.

- 5 Zie bijvoorbeeld: Irving, *The christian democratic parties*, xviii.
- 6 Kwanten, *August-Edmond De Schryver* (2001), 484-485; UMDc, *La démocratie chrétienne*, 113-116; Baumgartner, 'La C.D.U.', 146.
- 7 Burgess, 'Politischer Katholizismus', 130-133; Gehler, 'Begegnungsort'.
- 8 Kaiser, 'Begegnungen', 152-154; Horner, 'Parteienkooperation'.
- 9 Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 17-18 en 27; Chenaux, *Une Europe Vaticane?*; Hix en Lord, *Political parties*, 11-16 en 26-27; Burgess, 'Politischer Katholizismus'; Berstein, Mayeur en Milza (dir.), *Le MRP*; Kleinmann, *Geschichte der CDU*, 481-492; Irving, 'Italy's christian democrats'.
- 10 Urwin, *The Community*, 34-39; Bruins Slot, ... *en ik was gelukkig*, 166-175.
- 11 Urwin, *The Community*, 43-57.
- 12 *Europees Parlement*; Jansen, *The European People's Party*, 54-55.
- 13 Van Oudenhove, *The political parties*, 17-18.
- 14 Ibidem, 19-29 en 53-58; Fitzmaurice, *The party groups*, 19-20 en 44-45.
- 15 Van Oudenhove, *The political parties*, 59-61; Fitzmaurice, *The party groups*. Vgl. Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 32.
- 16 Hahn en Fugmann, 'Die Europäische Christlich-Demokratische Union', 263; Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 193.
- 17 Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 33-34. Voor de Socialistische Internationale zie bijvoorbeeld Günsche en Lantermann, *Kleine Geschichte*, voor de Liberale Internationale Smith, *A sense of liberty*.
- 18 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij* I, 446-447 en II, 133-134; Heinen-von Borries, 'Die Katholische Volkspartei'; Bosmans, 'Das Ringen'; Dik, 'Christen-democraten'; Dik en Singelsma, 'ARP'.
- 19 Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 157-171 en 185-199.
- 20 *Nederlandsche Gedachten* 13-8-1947.
- 21 Stukken betreffende deze conferenties in: archief ARP 123-1486 en archief Bruins Slot 5-27; Van Kessel, 'Van voorzichtige meelopers', 70.
- 22 'Rapport over besprekingen met enkele figuren uit de Kristelig Folkeparti in Noorwegen', augustus 1951, in: archief Bruins Slot 5-27.
- 23 Zwart, 'Gods wil', 198-199; notulen dagelijks bestuur 1-9-1953, in: archief KVP 219.
- 24 *Jaarverslag A.R.P. 1956*, 79-80.
- 25 Ten Napel, 'Een eigen weg', 53. De notulen van deze vergadering, waarvan Ten Napel nog gebruik heeft kunnen maken, bevinden zich niet meer in het ARP-archief. Verder: Van Kessel, 'Van voorzichtige meelopers', 70-71; stukken betreffende de aansluiting van de ARP bij de NEI in: archief ARP 170-1759; notulen centraal comité 18-1-1954, in: archief ARP 17-135.
- 26 Notulen hoofdbestuur CHU 7-11-1953, in: De tegenstemmers waren de bestuursleden P.M. Franken-van Driel, G. Maatjens en J. Richter, zodat gesteld kan worden dat de partijtop wél akkoord ging.
- 27 Notulen hoofdbestuur 19-6-1954, in: archief CHU 38; Van Niftrik, 'Tien jaren', 41-46.
- 28 Notulen dagelijks bestuur CHU 29-1-1955, in: archief Beernink 3.
- 29 Notulen hoofdbestuur 12-3-1955, in: archief CHU 38.
- 30 *Koningin en Vaderland* 9-8-1957.
- 31 *Koningin en Vaderland* 15-1-1960.
- 32 Van der Poel aan dagelijks bestuur, 20-12-1956, in: archief KVP 223.
- 33 'Statuut van de Nederlandse afdeling der Unie van Christelijke Democraten. (N.E.I.), 1-1-1954, in: archief ARP 149-1613; notulen Equipe 20-7-1954, in: archief Beernink 15.
- 34 *De groei*, 25-26; Ten Napel, 'Een eigen weg', 52-54; Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 48; Zwart, 'Gods wil', 198-199.
- 35 Voor de discussie over het direct gekozen Europees Parlement in Nederland: Camphuis, 'Voorop in een achterhoedegevecht', 25-55.
- 36 De Jong, 'Europese partijvorming'. Zie ook zijn dissertatie: *Politieke organisatie*.
- 37 Van Oudenhove, *The political parties*, 123-137 en 231-232; Fitzmaurice, *The party groups*, 43; Urwin, *The Community*, 82-83. Feitelijk ging de vergadering pas in maart 1962 officieel 'Europees Parlement' heten.
- 38 Van Oudenhove, *The political parties*, 128; correspondentie Caselli augustus 1958-april 1959, in: archief KVP 1834-1835. Vgl. Kwanten, *August-Edmond De Schryver* (2000), 493-494, waar gesuggereerd wordt dat dit initiatief gesteund werd vanuit de Italiaanse DC. De hier gebruikte documentatie onderschrijft dat niet. Overigens vermeldt de minder uitgebreide annotatie van de handelseditie (2001) de naam van Caselli niet.
- 39 K.J. Hahn, 'Kort verslag van de bijeenkomst der partijvoorzitters, resp. vertegenwoordigers van de

- Christen-Demokratische Partijen der zes Schuman-landen, gehouden te Brussel, op 29 juli 1957', in: archief ARP 13-82; Kwanten, *August-Edmond De Schryver* (2001), 486; Kaiser, 'Deutschland', 697; Van Oudenhove, *The political parties*, 154; Gresch, *Transnationale Parteienzusammenarbeit*, 84-85; Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 30-31 en 34; Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 194.
- 40 Notulen dagelijks bestuur 17-11-1958, in: archief kvp 224.
- 41 Notulen Equipe 8-12-1959, in: archief kvp 1159; stukken betreffende het manifest in: archief kvp 1229.
- 42 Van Oudenhove, *The political parties*, 234-235; stukken gemeenschappelijk manifest in: archief kvp 1229; stukken persconferentie 8-5-1962, in: archief ARP 13-83. De uiteindelijke tekst is opgenomen in: Brinkel en Compagner, *Verhalen*, 99-102.
- 43 Van Oudenhove, *The political parties*, 226-231; Corbett, Jacobs en Shackleton, *The European Parliament*, 10-11.
- 44 Hiervoor is onder meer gebruik gemaakt van: Verhallen, Fernhout en Visser (red.), *Corporatisme in Nederland*; Akkermans en Nobelen (red.), *Corporatisme en verzorgingsstaat*; De Liagre Böhl, 'De confessionelen', in het bijzonder over de pbo: 112-113; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij I*, 46-53, 80-81, 307-309; Saleminck, 'Debat'; Hertogh, 'Geene wet', 165-204. Voor de opvattingen van Romme over het corporatisme: Bosmans, *Romme*, 370-384.
- 45 Saleminck, 'Debat', 157.
- 46 Ter Heide, *Ordering en verdeling*.
- 47 Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg*, 134-161; Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, 24-27; Bosmans, 'Een gedreven politicus', 229-230.
- 48 De Liagre Böhl, 'De confessionelen', 113.
- 49 Zwart, 'Gods wil', 81.
- 50 Van den Berg, *Deining*. Zie ook: Van Kersbergen, 'Het centrum', 301.
- 51 Van den Berg, *Deining*, 15; Zijlstra, *Per slot van rekening*, 26-27.
- 52 Zijlstra, *Per slot van rekening*, 27-28.
- 53 Hertogh, 'Geene wet', 193-194; De Liagre Böhl, 'De confessionelen'.
- 54 Hockerts, 'German post-War social policies', 315-320.
- 55 Ambrosius, *Die Durchsetzung*.
- 56 Uertz, *Christentum und Sozialismus*; Stegmann, 'Sozio-ökonomische Ordnungsvorstellungen'; Kleinmann, *Geschichte der CDU*, 79-96.
- 57 K.J. Hahn aan Karl Hohmann, 19-5-1958, in: archief kvp 3714; Hohmann aan Hahn 4-7-1958, in: archief kvp 1834.
- 58 Zie correspondentie Hahn en Von Nell-Breuning juli-september 1958, in: archief kvp 1832.
- 59 Bosmans, 'Das Ringen', 146-147.
- 60 Hahn, *Standplaats Europa*, 167-168.
- 61 Voor deze biografische schets: *NRC Handelsblad* 11-12-1982; Hahn, *Standplaats Europa*; *Trouw* 14-11-1992; *CD/Actueel* 28-11-1992; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij I*, 448-449; Ester, 'Karl Josef Hahn'.
- 62 Hahn, *Standplaats Europa*, 154-155.
- 63 Van der Poel aan Coste-Floret, 13-3-1957, in: archief kvp 1193.
- 64 Notulen dagelijks bestuur 17-6-1957, in: archief kvp 223.
- 65 'Nota inzake samenwerking van Christen democraten', in: archief kvp 224.
- 66 Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 48-52; Ten Napel, 'Een eigen weg', 74-86; Zwart, 'Gods wil', 201-202 en 85-86.
- 67 Citaat bij: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij I*, 579.
- 68 Ibidem, 442-443. Voor de referentie: Baring, *Im Anfang*.
- 69 Notulen partijbestuur 8/9-4-1960, in: archief kvp 159.
- 70 Als weergegeven in: *Nederlandse Gedachten* 27-6-1959.
- 71 Opgenomen in: *Antirevolutionaire Staatkunde* 31(1961), 3-11.
- 72 Schakel, 'Naar een c.d.u.'.
- 73 Zie bijvoorbeeld: Van Enk, *Aftocht*, 54 en 55.
- 74 'Kort verslag van de achtste Partijdag van de c.d.u., gehouden te Kiel van 18 tot 21 september 1958', in: archief kvp 3714; *Nederlandse Gedachten* 27-9-1958; Kleinmann, *Geschichte der CDU*, 169-173.
- 75 Veraart, 'Bedrijfsorganisatie'; Saleminck, 'Debat', 173-174.
- 76 Aretz, 'Bruno Heck'; *Internationales Biographisches Archiv* 43/89, 16-10-1989; K.J. Hahn, 'Kort bericht aan de adjunct-sekretaris generaal de heer C. Kleisterlee', 15-9-1960, in: archief kvp 1831.
- 77 'Vorschlag von Dr. Heck / Suggestion du Dr. Heck', 12-6-1958, in: archief Berghuis 350.
- 78 'Procès-verbal de la réunion du Comité Directeur du 9 Juillet 1958, Bruxelles', in: archief Berghuis 350.

- 79 Heck aan Coste-Floret 20-11-1958, in: archief kVP 1194.
- 80 'Procès-verbal du Comité Directeur du 13 Décembre 1958', in: archief kVP 1129; Hahn aan Coste-Floret 28-1-1959, in: archief kVP 1832; 'Procès-verbal du Comité Directeur du 13 Février 1959', in: archief Beernink 16; Hahn aan Heck 15-4-1959 en Heck aan Hahn 5-5-1959, in: archief kVP 1832; Bosmans, 'Das Ringen', 145-147.
- 81 Notulen Equipe 18-10-1960, in: archief kVP 1160.
- 82 'Procès-verbal de la réunion du Comité Directeur. Paris, 1er Décembre 1960', in: archief Berghuis 350.
- 83 Hahn, *Standplaats Europa*, 182-185; A. de Ridder, 'Dr K.J. Hahn naar Rome', *Nieuw Europa* oktober 1960; Hahn aan secretarissen PCS [Luxemburg], DCI, CVP/PSC, NEI, UIJDC, ÖVP, KCVP, CDU, 9-9-1960, in: archief kVP 1836.
- 84 Citaat van Van der Stee (partijvoorzitter kVP) in: *NRC Handelsblad* 11-12-1982.
- 85 *De Opmars* november 1961.
- 86 *KSM* 15(1961-1962), 325-327; 'Enkele hoofdpunten uit de rede van Dr. Hahn over de geestelijke grondslagen van het politieke handelen van de christen-demokraten', in: archief kVP 1271. Zie ook: Hahn, 'Aufstieg' en idem, 'Die Christliche Demokratie'. Voor de herkomst van de idee van ontideologisering; Bell, *The end of ideology*.
- 87 *KSM* 15(1961-1962), 325-327; *Nederlandse Gedachten* 21-10-1961; *Christelijk-historisch weekblad* 3-11-1961.
- 88 'Enkele notities van de vergadering van de leden van de Nederlandse N.E.I. Equipe en de leden van de Nederlandse delegatie naar het N.E.I.-congres te Wenen, gehouden op dinsdag 19 juni 1962 te 14.00 uur in het Gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', in: archief kVP 1162.
- 89 [W.K.N. Schmelzer], 'Maatschappelijke vraagstukken op het congres van de Internationale Unie van Christen-Democraten, gehouden te Wenen van 21-23 juni '62', in: archief Berghuis 356, integraal geplaatst in *KSM* 16(1962-1963), 155-159.
- 90 Papini, *The christian democrat international*, 146 (n.191).

Noten bij Deel I Hoofdstuk 2

- 1 Bijvoorbeeld: McLaughlin, 'The meaning'; Keating, 'The British experience'; Buchanan, 'Great Britain'. Betreffende Carter: Chenux, *Une Europe Vaticane?*, 121-122. Voor de ICDO: Kaiser, 'Cooperation'; idem, 'No second Versailles'.
- 2 Fogarty, *Christian democracy*.
- 3 Papini, *The christian democrat international*, 248-249 en 258 (n.28-31). Voor Atholl, Crawford en Carter: Kaiser, 'No second Versailles'.
- 4 Kwanten, *August-Edmond De Schryver* (2001), 481-482.
- 5 McLaughlin, 'The meaning', 518; Smithers aan McLaughlin, 4-6-1959 en McLaughlin aan De Schryver 18-6-1959, in: archief kVP 1195; McLaughlin aan Kleisterlee, 14-2-1961, in: archief kVP 1197.
- 6 Papini, *The christian democrat international*, 249.
- 7 Notulen Equipe 18-10-1960 en 22-11-1960, in: archief kVP 1160; notulen Equipe 21-3-1961, in: archief kVP 1161; stukken betreffende het bezoek van Engelse gasten 15-19 mei 1961, in: archief Berghuis 363 en archief Beernink 15.
- 8 Ashford, 'The European Economic Community', 95-102; Turner, *The Tories*, 50-55; Kaiser, 'Deutschland', 707-708.
- 9 'Procès-verbal de la réunion du Comité Directeur. Paris, 7 Avril 1961', in: archief Berghuis 350; 'Kort verslag van de vergadering van het Comité Directeur gehouden op dinsdag 7 april 1961 te Parijs', in: archief Berghuis 350; Kaiser, 'Deutschland', 701.
- 10 'Procès-verbal de la réunion commune du Comité Directeur, de la Commission Economique et Sociale et de la Commission Culturelle. San Marino, le 29 Septembre 1962', in: archief kVP 1133.
- 11 Madeley, 'Scandinavian christian democracy'; Karvonen, 'In from the cold?'; idem, 'Christian parties'.
- 12 'Procès-verbal de la réunion du Comité Directeur. Berlin, 17 Novembre 1962', in: archief Berghuis 350.
- 13 'Projet d'ordre du jour pour la réunion du Bureau. Bruxelles, 14 Janvier 1963', in: archief Berghuis 351. Aangezien de vergaderingen van het Bureau van de NEI niet genotuleerd werden, is de eventuele discussie erover niet na te gaan.
- 14 Lefèvre aan Berghuis, 3-5-1963, in: archief ARP 14-84.